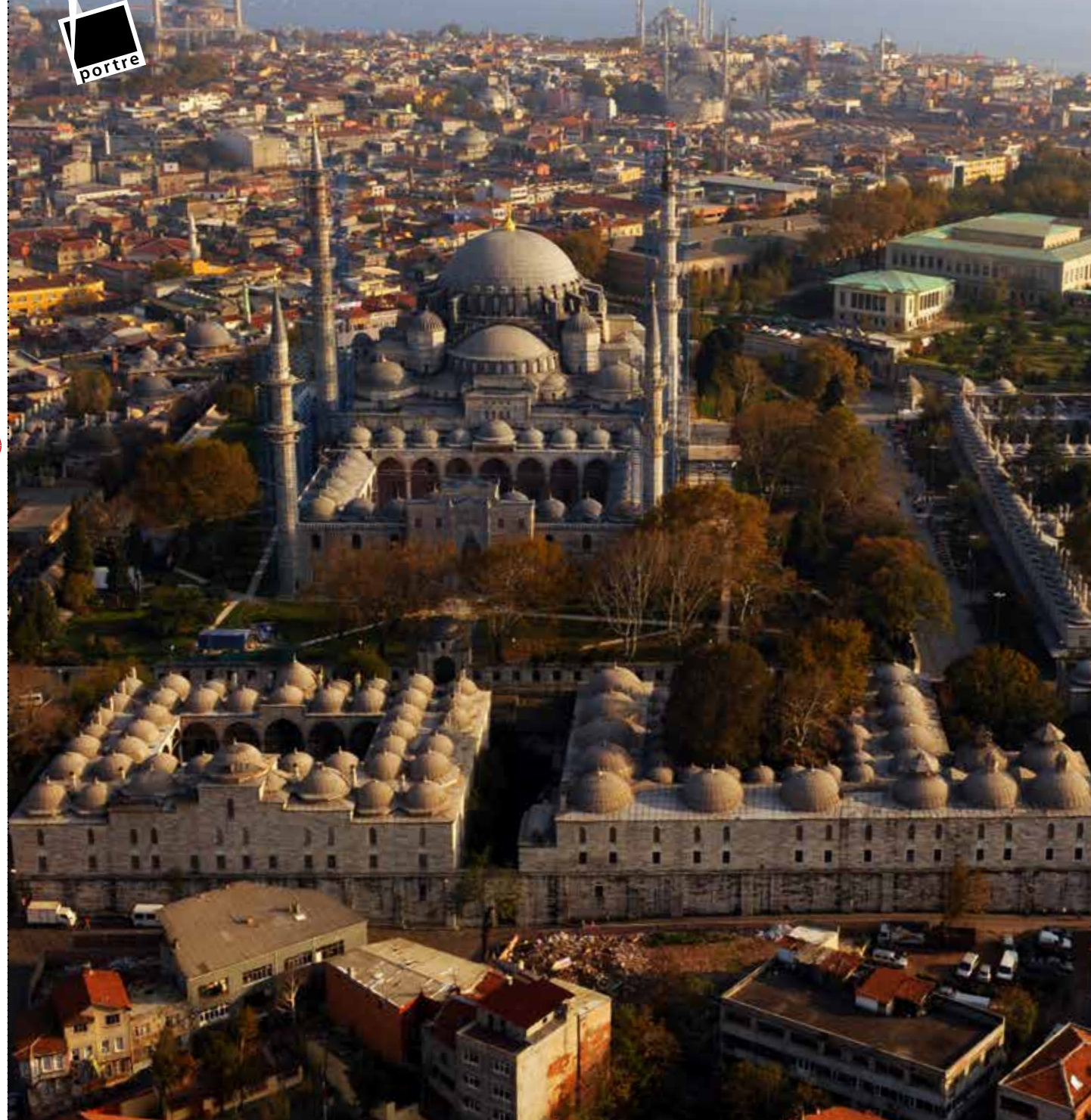

KANÛNÎ VAKFIYESİ, SÜLEYMANİYE KÜLLİYESİ VE SÜLEYMANİYE CAMİİ

Yasin YILMAZ*

Süleymaniye Külliyesi, İstanbul'un fethinden tam bir asır (957-964/1550-1557) sonra yapılmış ve içindeki çeşitli birimleri ile bir binalar yığını değil, kurumsallaşmış, sosyal düşünce ve geniş yelpazeli tarihi özümseyen Sahn-ı Semân'dan sonra ikinci büyük ilmî ve sosyal müessesedir.

□ Dünya tarihinde, siyasî, sosyal, iktisadî ve kültürel yönlerden kurumsallaşamayan devletlerin ömürleri uzun olmamıştır. Bundan dolayı devletlerin kalıcı olmaları için kurumsallaşarak belli bir standarda oturması şarttır. Osmanlı'da kurumsallaşma Fâtih Sultan Mehmed'le başlamış, Kanûnî Sultan Süleyman döneminde zirveye çıkmıştır. Bunun göstergesi de asırlar geçmesine rağmen onların ihdas ettiği kurumları temsil eden yapıların günümüzde hâlâ varlığını devam ettirmesidir. Osmanlı, mükemmel bir vakıf medeniyeti oluşturmuştur.

Kanûnî Vakfiyesi

Kanûnî Sultan Süleyman, İstanbul'da inşâ ettirdiği kurumların varlığını devam ettirmesi, başta dinî olmak üzere, eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlerin istenilen amaçta uygun yapılması, görevlilerin çalışma şartları, görev, yetki ve sorumluluklarının belirlenmesi ile vakfedilen akaratın neler olduğunu belirtmek için bir vakfiye hazırlatmıştır. Vakfiye, vakfın kurucusu Kanûnî'nin tuğrası ve Şeyhülislâm Hamid Efendi'nin tasdiğiyle hukukî bir nitelik kazanmıştır.¹

Kanûnî Sultan Süleyman'ın kurduğu vakıfların malî destek verdiği kurumlar, Kanûnî Vakfiyesi'nde bütün ayrıntılarıyla kaydedilmiştir. Bunlar, Hadika-i Cedide denilen yerde bir medrese,² Şehzade Camii ile medresesi, imareti ve sıbyan mektebi,³ Süleymaniye Külliyesi içindeki cami, türbeler, imaret, dâruhadis, dört medrese, sıbyan mektebi, dâruşşifâ, dârukkurrâ, tıp medresesi, talebe odaları, tabhane⁴ Cihangir Camii ile mescidi ve sıbyan mektebi,⁵ eski Fil Damı Zaviyesi⁶ ile Bükeliçe Zaviyesidir.⁷ Kanûnî Sultan Süleyman bu hayır kurumlarının dinî, akademik ve idarî kadrosu ile yardımcı hizmetlerde çalışan bütün personelin yevmiye ve masraflarının karşılanmasını vakfiyesinde, vâkıfın şartı olarak belirtmiştir. Özellikle kendi adını taşıyan Süleymaniye Külliyesi, bir ilim ve irfan yuvası olarak vakıfların verdiği destekle XIX. yüzyıla kadar hizmetini sürdürmüştür.

Süleymaniye Külliyesi'nin Kurulmasının Sebepleri

Kanûnî Sultan Süleyman, dönemin gelişmişliğinin ölçüsü olabile-

cek, bir eser yapmak istemiştir. Kanûnî, eserin meydana gelmesi ve mükemmel olması için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayarak, Mimarbaşı Sinan'a her türlü imkânı sağlamıştır. Bundan dolayı eser, çağları da aşan mükemmellikte bir şaheser hüviyetinde inşâ edilmiştir. Külliye gibi din, eğitim-öğretim, sağlık hizmetleri ve sosyal işlerin bir arada olduğu, birçok birimleri içine alan büyük çaplı imar ve inşâ faaliyetini ancak geniş imkânlarla sahip kişiler yapabiliyordu.⁸ Bu itibarla Süleymaniye Külliyesi, İstanbul'un fethinden tam bir asır (957-964/1550-1557) sonra yapılmış ve içindeki çeşitli birimleri ile bir binalar yığını değil, kurumsallaşmış, sosyal düşünce ve geniş yelpazeli tarihi özümseyen Sahn-ı Semân'dan sonra ikinci büyük ilmî ve sosyal müessesedir. San Pietro'nun Roma, Notre Dame'nin Paris ve Saint Paul'un Londra ile özdeşleşmesi gibi Süleymaniye Camii de İstanbul'da şehrin genel yapısı ile bütünleşmiştir.⁹ Dönemin eğitim, kültür ve sosyal düşüncesini mücessem hale getiren bu külliyenin kurulmasının birçok sebebi vardır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

Külliyenin kurulmasında temel amaç, öncelikle İslâm dininin bizatihi insanları hayır yapmaya ve bu yolda yarışmaya çağırmasıyla şekillenen cemiyete hizmet verme, hayır işleme ve bunun sonucu olarak Allah'ın verdiği nimete şükretme düşüncesi içerisinde Hakk'ın rızasını kazanma arzusudur.¹⁰ Kanûnî Sultan Süleyman'ın selefleri gibi kalıcı bir eser bırakma düşüncesi de külliyenin inşâ sebeplerinden birisidir.¹¹

Fetihle bir "câzibe merkezi" hâline gelen İstanbul'un, devletin büyümesine paralel nüfusunun artması sonucunda, artan nüfusa cevap verecek yeni tesislere ihtiyaç vardı. Bu ihtiyacı karşılamak için Kanûnî de kendi adına

kurduğu vakıfla bu külliye Osmanlı eğitim, kültür, sağlık ve sosyal hayatına hibe etmiştir.¹²

3. Yapılan uzun ve yorucu seferler sonucunda ordunun nelere ihtiyacının olduğu tespit edilmiş bu doğrultuda tabip, cerrah, mühendis ihtiyacının arttığı gözlenmiş ve bu ihtiyaçları karşılamak için külliye içinde cami yanında bir tıp medresesi kurulmuştur. Ayrıca harp sanatının başlangıcı olan matematik ilminin iyi bilinmesi için yine cami

Külliyenin merkezinde bulunarak üstün bir mimarî özelliğe sahip olan cami, aynı zamanda külliyenin en büyük birimidir. İstanbul'un yedi tepesinden birine inşâ edilmiştir. Böylece Mimar Sinan, caminin Haliç tarafından, Galata yönünden ve karşı kıyıda muhteşem görünmesi için gerekli hesaplarla planını hazırlayıp, inşaata başlamıştır.

yanında dört büyük medrese kurularak eğitim ve öğretime başlanmıştır.¹³

Fâtih devrinden itibaren devletin genişlemesi ile eyaletlerin ve bunlara bağlı birimlerin artması üzerine devlet yönetiminde yetişmiş elemanlara ihtiyaç doğmuştur. Devletin yetişmiş eleman ihtiyacını karşılamak için yeni eğitim-öğretim kurumlarının tesis edilmesi gerektiğinden bu külliye inşâ edilmiştir.¹⁴

Süleymaniye Külliyesi'nin Birimleri ve Çalışanların Toplamı

Külliyelerin gerek mimarî kompleksinin düzeni ve gerekse programı bakımından, hiç şüphesiz en gelişmiş örneği olan Süleymaniye Külliyesi, Türk mimarlık tarihinin en büyük inşâ organizasyonlarından biriyle gerçekleştirilmiştir.¹⁵

Kanûnî Sultan Süleyman'ın yaptırdığı bu külliye, cami merkezli olmak üzere, çevresinde çeşitli eğitim, kültür, sağlık ve sosyal amaçlı yapıların entegrasyonu şeklinde meydana getirilmiş binalar kompleksidir. Caminin etrafında medrese, türbe, dâruşşifâ, imaret, mektep, kütüphane, çarşı, hamam, muvakkithane ile çeşme

gibi yapı ve kuruluşlar sıralanmıştır. Elimizde bulunan kaynaklara göre külliyenin inşaatına 27 Cumâde'l-ûla 957/18 Mayıs 1550 Perşembe günü¹⁶ başlanmış ve 9 Şevvâl 964/28 Temmuz 1557 tarihinde ise bütün birimlerin inşâsı tamamlanmıştır.¹⁷ Külliye, yedi yıl gibi kısa sürede tamamlanarak hizmete açılmıştır.

Külliyenin merkezinde bulunan camide Kanûnî Vakfiyesi'ne göre yüzlerce insan görevlendirilmiş ve dinî hizmetlerin yerine getirilmesine katkıda bulunmuşlardır. Bu görevliler belli bir ücret alarak ailesinin geçimini sağlamışlardır. Külliye personeli, kuruluş amacına uygun olarak din, eğitim, sağlık ve sosyal alanlarda istihdam edilmiştir. Kanûnî vakfiyesinde görev, yetki ve sorumlulukları belirlenen 781 kişi külliyedeki farklı alanlarda iş imkânı bulmuştur. Külliye personeli, dinî hizmetler alanında 218 kişi cami ile 262 kişi türbelerde, eğitim alanında 3 kişi sıbyan mektebi ile 30 kişi medreselerde, sağlık alanında 30 kişi, dâruşşifâ ile 5 kişi tıp medresesinde ve sosyal alanda, 51 kişi de imarete istihdam edilmişlerdir. Külliyenin her türlü masrafı Kanûnî'nin kurduğu vakıflar tarafından karşılanmıştır. Külliyyede çalışan personelin hizmet karşılığı alacağı yevmiye ile görev, yetki ve so-

rumlulukları hazırlanan vakfiyede ayrıntılı olarak belirtilmiştir.¹⁸

Külliyyede çalışanlara ödenen ücret miktarını daha sonraki yıllarda vakıfla ilgili tutulan muhasebe defterlerinden öğreniyoruz. 993/994-1585/1586 tarihli bir muhasebe defterine¹⁹ göre külliyenin genel giderlerinin belirtilen yıllarda 2.724.536 akçe olduğu görülmüştür. Bunun 1.237.546 akçesinin, vakfiyede 796 kişi olarak belirtilmesine rağmen külliyyeye yeni binaların ilâve edilmesiyle 936 kişiye çıkan külliye personeline ödendiği kaydedilmiştir.²⁰

Süleymaniye Camii'nin Özellikleri

Külliyenin merkezinde bulunarak üstün bir mimarî özelliğe sahip olan cami, aynı zamanda külliyenin en büyük birimidir. İstanbul'un yedi tepesinden birine inşâ edilmiştir. Böylece Mimar Sinan, caminin Haliç tarafından, Galata yönünden ve karşı kıyıda muhteşem görünmesi için gerekli hesaplarla planını hazırlayıp, inşaata başlamıştır. Temel atma töreninde, ilk harcı Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'ye attıran Padişah, açılış merasiminde de anahtarı, sadrazam, şeyhülislâm, vezirler ve ulemânın huzurunda Mimar Koca Sinan'a vermiş ve onu taltif etmiştir.²¹

Caminin özellikleri hakkında ilk kaynağımız olan vakfiyede şöyle yazmaktadır: "Cihanın en büyük sultanları olan dedelerimiz, âhiretlerini imar etmek için güç ve kudretlerine uygun, hayır eserleri bırakmışlardır. "Geçip gidenler, yeni gelenlere neler ve neler bıraktı" anlayışına göre, dünya ve âhirette mutluluğa ulaşmak, yok olmayı ortadan kaldırmak için sanatın bütün incelikleri ve insana sevinç veren bütün güzellikleri içinde toplayan, geniş ve yüksek bir bina ki, kubbesi semadan görünen, semaya eşit ve göklere benzediğinden dolayı yeryüzü onunla övünmelidir."²²

Caminin mimarî ölçülerini sanat tarihi uzmanlarının verdiği bilgiler doğrultusunda şöyle değerlendirebiliriz: Cami büyük kubbeli ana kitle ile onun önünde yer alan dört minareli şadırvanlı avludan oluşur. Büyük kubbe, dış ölçüleri 70x61 metre olan kitlenin ortasında, dört fil ayağı üstünde yükselir.

26,20 metre çapında, 49,50 metre yüksekliğindeki büyük kubbe kible ekseninde iki yarım kubbeyle, yarım kubbeyle etekleri birer ekseyayla²³ beslenir ve yan sahninlar²⁴ beşer küçük kubbeyle örtülerek caminin üst örtü sistemi tamamlanır. Beş küçük kubbeden uçlarda ve ortada bulunanların çapı 9,90 metre, aradakilerin çapı 7,20 metredir. Köşe kubbe fil ayaklarıyla beden duvarları arasına atılan kemerlere bindirilmiştir. Öteki üç kubbe iki sıra halinde düzenlenmiş ikişer sütuna basan kemerlere oturur.²⁵

Cami, külliyenin mimarî gösterisini üzerinde topladığı için, büyük kubbeli mekân tasarımı ve Osmanlı cami mimarisinin gelişim çizgisi içinde büyük bir aşama olduğunu göstermektedir. Ayrıca klasik Osmanlı üslûbunun ve sanat tekniklerinin en mükemmel uygulamalarını ortaya koyan bir eserdir. Caminin iç mekân tasarımı Osmanlı geleneği içinde kalmıştır. Bu tasarımı, Sinan'dan çok, Sultan Süleyman'ın bir isteği olarak görmek doğru olur.²⁶ Çünkü Süleymaniye Camii inşâsı düşünüldüğünde Kanûnî Sultan Süleyman, sanat yönünden kendi ihtişamına uygun, mevcut camilerden ilerde ve her yönden mükemmel olmasını istemiştir.²⁷

Caminin harim bölgesinde genelde olan kare plan daha genişlemiş, planın boyutları az farklı bir dikdörtgene dönüşmüştür. Dört fil ayağı ile sekiz sütuna sahip olan cami, yan cephelerin iç avluya ve kibleye yakın kısımlarında yan girişlerle tertiplenmiştir. Zemin kat duvarları kible ve giriş cephesinde eşit aralıklı pastralarıyla istinat duvarı niteliğindedir. Yan duvarlar fil ayaklarının gerisinde güçlü ayaklar halini almış, bunların arasındaki bölgede yan duvarlar ince tutulmakla beraber, iki taraflı sütunlar ve kemerlerle takviye edilerek aynı mukaveme-

ti sağladıklarından istinat duvarı görünümünden kurtarılmışlardır. Yan cephelerde oluşturulan revâklar dar olduğundan, bu kısımların cephe plastiğine olumlu katkıları bulunmakla beraber, aynı oranda günlük kullanım yararı sağladığı söylenemez. Hünkâr mahfili ön sol köşede, müezzin mahfili ise, sağ ön fil ayağına bitişik olarak yer almaktadır. Kadınlar mahfili, arka duvarda bulunmakta ve cami ölçüsüne göre çok küçük kalmaktadır. Bu yer, iki yan

Seçilen âyet, hadis ve ibareler eğitim içerikli olup, okuyanlara bazı hatırlatmalarda bulunuyor. Özellikle dış kapıdan itibaren seçilip konulmuş olan âyet ve hadisler, Allah'ın varlığını, birliğini, yüceliğini, O'nun kudret ve affının genişliğini, hoş bir üslup ve estetikle insan ruhuna işleyerek, insanların dikkatini çekmektedir.

duvar boyunca daha gelişmiş haldedir. Fakat bu mahaller birbiriyle bağlantılı değildir.

Cami alanı yaklaşık 3000 m², kubbe çapı 25,5 metredir. Dört ağırlık kulesine yatay kuvvet aktaran 8 kontfor²⁸ ile her iki yanda daha az güçlü ikişerden 4 kontfor daha vardır. Yan taraflarda kontforlar eşit aralıktır.²⁹

Caminin dış unsurlarına bakıldığında şunları söyleyebiliriz: Eserin yapılış tarihi, kim tarafından yapıldığı konularında bilgi veren ve genellikle de herkesin görebileceği yerlere konan kitâbeler vardır. Meşhur hattat Karahisarî tarafından yazılan kitâbe, caminin şadırvanlı taş avluya açılan büyük iç kapısı üzerinde bulunmaktadır. Kitabe üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde, Kanûnî Sultan Süleyman övülmekte, ikinci bölümde, vakfiyede olduğu gibi Kanûnî'nin soy kütüğü (şeceresi) açıklanmakta ve üçüncü bölümde ise, dua ile beraber caminin üstün nitelikleri sıralanmaktadır. Ayrıca bu son bölümün altında caminin inşaatının başlama ve bitiş tarihiyle beraber, kitâbeyi yazan kişinin adı belirtilmektedir. Caminin içindeki ve dışındaki yazılar ise, büyük bir hat ustasının elinden çıktığını göstermekte ve bu yazıların dönemin kültür ve değer yargıları ile sanat anlayışını yansıttığı görülmektedir. Bu yazılar kitâbeyi yazan Ahmed Karahisarî ile Hasan Çelebi tarafından yazılmıştır. Bu yazılara son dönemde Kazasker Mustafa Efendi de bazı ilâveler yapmıştır.³⁰

Yazıların bir kısmı çiniler üzerinde bir kısmı farklı renklerdeki zeminler üzerine yazılmış, bir bölümü kapılara işlenmiş, bir bölümü de mermer üzerine ustalıkla bir şekilde kabartılarak yazılmıştır. Farklı ebat ve karakterde yazılan bu hatların %90'ı âyet, %5'i hadis ve diğerleri de dinî konulara ilişkin çeşitli ibârelerdir. Yazıların buldukları yerle anlam bakımından tam bir âhenk içinde oldukları görülür.³¹ Bu yazılar daha çok kapılar, kubbe, kubbe kenarları, mihrap ve çevresi ile caminin diğer bölümlerinde bulunmaktadır.

Seçilen âyet, hadis ve ibareler eğitim içerikli olup, okuyanlara bazı hatırlatmalarda bulunuyor. Özellikle dış kapıdan itibaren seçilip konulmuş olan âyet ve hadisler, Allah'ın varlığını, birliğini, yüceliğini,

O'nun kudret ve affının genişliğini, hoş bir üslup ve estetik insan ruhuna işleyerek, insanların dikkatini çekmektedir. Mihrabın çevresinde Fatıha sûresi ve kelime-i tevhid ile camilerin önemi, Allah'ın yer ve göklerin nuru olması gibi hususları belirten âyetler mevcuttur.³² Kubbe kısmında ise, Allah'ın gökleri direksiz olarak tuttuğunu, O'na yönelmek gerektiğini ve namazın insanları doğru olarak hayâsızlıktan ve fenalıktan alıkoymuş yazılıdır.³³ Kapılarda da farklı anlamlar ihtiva eden âyetler mevcuttur.

Kanûnî Vakfiyesi'nde özelliklerinden bahsedilen cami bölümlerinden birisi de minarelerdir.³⁴ Caminin dört minaresi vardır. Bunlardan ikisi, ana kitlenin şadırvan avlusuyla birleştiği köşelerde, daha kısa olan öteki ikisi avlunun kuzey uçlarında bulunur. Zeminden alem ucuna kadar 76 metre olan uzun minareler üç şerefeli, 56 metre olan diğer minareler iki şerefelidir ve dördünün de şerefe altları stalaktitli,³⁵ gövde ve petek bölümleri on sekiz köşeli, peteklerin tepesi bir sıra firuze çini ile çevrilidir.³⁶ Minarelerin dört, şerefe sayısının da 10 olması çeşitli şekillerde yorumlanmaktadır. Tamamıyla taştan yapılan bu dört minare, Kanûnî Sultan Süleyman'ın İstanbul'un fethinden sonra dördüncü padişah, minarelerin on şerefesi de onun onuncu padişah olduğuna işaret ettiği şeklinde yorumlar yapılmaktadır. Ayrıca 4 minare ile 4 halife, 10 şerefe ile de, dünyada iken cennetle müjdelenen 10 kişiye bir benzetme yapıldığı öne sürülmektedir.³⁷

Mermerden inşa edilen ve Kâbe'yi andıran şadırvan, oldukça estetik bir yapıda ve farklı bir mimarî özelliği vardır. Bu şadırvan aynı zamanda su taksimatı da yapıyordu. 5x3,40 metre ebadında ve 2,80 metre yükseklikteki şadırvanın tavan kısmında bulunan oluklardan akan suların değişik bir görünüm verdiği, taban kısmına dökülen suların çıkardığı hoş ses ve verdiği serinliğin, ziyaretçileri âdeta büyülediği belirtilmektedir. Suları, selsebil sularına benzetilen şadırvan için Evliya Çelebi, etrafının mermer şebekelerle çevrili olduğunu ve cemaatin su içmesi için köşelerinde çanakların bulunduğunu söylemektedir. Ayrıca suyu belli ölçüde havalandıran şadırvanın abdest musluklarının, oturma yerlerinin bulunmadığını kaydetmiştir.³⁸

Külliyeye bünyesinde bulunan imarethane de fakirlere, kimsesizlere, misafirlere ve külliye personeline karşılık beklemeden günde iki öğün yemek verilmiştir. Dolayısıyla bugün sosyal devletin yaptığı birçok hizmetlerden birisi de Süleymaniye Külliyesi bünyesinde bulunan imaret kurumu tarafından ücretsiz verilmiş ve bunun karşılığında masraflar vakıflar tarafından karşılanmıştır.

Çok geniş bir alana inşa edilen caminin, büyüklüğüne paralel olarak da çok sayıda kapısı vardır. Camiye ulaşmak için önce, geniş bir bahçeye girmek gerekiyor. Özellikle külliye'nin diğer birimlerinden, bu bahçeye Mera kapısı, Eski Saray kapısı, Mektep kapısı, Çarşı kapısı, Hekimbaşı kapısı, İmaret kapısı, Kubbe kapısı, Tabhâne kapısı, Ağa kapısı ve Harem kapısı olmak üzere toplam 10 kapıdan girilebilir.³⁹ Bugün cami girişi için üç kapı kullanılmaktadır.

Zemini mermerle döşenmiş olan iç avlunun üç kapısı bulunmaktadır. Bunlardan biri ana(cümle) diğer ikisi ise yan kapılardır. Caminin ibadet mahalli olan iç kısmına da bu üç kapıdan girilir. Bunların dışında, mihrabın sağında ve solunda birer kapı daha vardır ki, sağdaki imam, soldaki de hünkâr mahfiline çıkan vezirler kapısıdır. Caminin ana giriş kapısı ile iç avluya girilen cümle kapısı, süsleme ve mimarî bakımdan oldukça farklı özelliklere sahiptir.

Sade bir yapıya sahip olan mihrabın, kaliteli mermerden ve usta bir elden çıktığı belli olmaktadır. Barkan'ın tespitlerine göre Konyalı Yahya adında bir taşçı ustasının denetiminde 9 Aralık 1553'den 26 Nisan 1554'e kadar devam eden bir süreçte yapıldığı anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi mihrabı anlatırken, iki yanında iki bakır şamdanın mumlarının her gece yandığını ve bu mumların, 15 basamaklı merdiven kullanılarak yakıldığını yazmıştır.⁴⁰ Bu bilgiyi Kanûnî Vakfiyesi de teyit etmektedir.⁴¹ Mükemmel bir mermer işçiliğinin ürünü olan minber ise caminin estetiğine uygun şekilde inşa edilmiştir. Barkan'ın araştırmasında minberle ilgili bilgi bulunmamaktadır.

Cami, güneş ışıklarını tam olarak alabilmesi için, mükemmel bir ışık düzenine sahiptir. Güneş ışınlarının yatay olarak geldiği kış aylarında, Evliya Çelebi, pencerelerle ilgili şöyle bir tasvir yapmıştır: "İnsan bunu met-hetmekten âcizdir. Öğle vakitlerinde bu camlara cihanı aydınlatan güneşin ışığı vurunca, caminin içi nurlanır ve bütün cemaatin ölü gönülleri ferah bulur. Her cam, yüz binlerce parça çeşitli küçük camlar, çiçekler ve Esmâ-i Hüsnâ yazılarıyla süslüdür."⁴²

İç mekânı değişik amaç ve büyüklükte mahfiller ve maksurelerle⁴³ bezenmiştir. İçerisinde caminin yapı kurgusunun her şeye hâkim olan geometrik katılığını, ışık ve bezeme yanında mihrap, minber, mahfiller ve kürsüler gibi öğeler yumuşatmıştır.⁴⁴

Cami içerisinde Sinan'ın açıkça endişe duyup, çözüm getirmeye çalıştığı ilginç bir hava temizleme me-

kanizması vardır. Bu, Mimar Sinan'ın cami, şadırvan, su ve havalandırma alanlarında Osmanlı mimarisine getirdiği yeniliklerden birisidir.⁴⁵ Bu yeniliğin en ilginç yönü Sinan'ın iç mekândaki kirli havanın temizlenmesi için kurduğu sistemdir. Özellikle uzun kış ve kandil geceleri ile kalabalığın çok olduğu namazlarda caminin havası, insanların nefesleri, kandillerin ve şamdanların isleriyle çok kirleniyordu. Bu havanın çekilmesi amacıyla giriş kapısı üzerinde ısınan ve kirlenen havayı, alıp dışarı veren bir oda yapılmış ve is bu odanın tavanında toplanmıştır.⁴⁶ Balkon kısmında gizli üç delik tarafından emilerek odada biriken islerden önemli miktarda mürekkebin yapıldığı bazı araştırmacılar tarafından ortaya koyulmuştur.⁴⁷ Kimyevî maddelerden uzak, tamamıyla tabii yollarla elde edilen bu mürekkebin, üzerinden asırlar geçmesine rağmen özelliğinden kaybetmediğini, varlığını hâlâ sürdüren yazma eserlerden anlıyoruz. Mimar Sinan, caminin akustik özelliklerinde de yenilikler yapmıştır. Bu akustik özelliklerin bizzat kendisi tarafından nargile sesi ile kontrol edildiği rivâyet edilmektedir.⁴⁸

Cami içerisinde müezzin mahfilinin sağında demir parmaklıklarla çevrilmiş bir yer vardır ve uzun süre kütüphane olarak kullanılmıştır. Vakfiyede de bahsedilen bu yerin Sultan I. Mahmud döneminde tesis edildiği rivâyet edilmektedir.

Vakfiyeye Göre Süleymaniye Camii Personeli

Mimarî yönden muhteşem bir şekilde inşa edilen Süleymaniye Camii'nin personel açısından da ihtişamına yakışır bir durumu söz konusudur. Camide günümüzle mukayesesi mümkün olmayacak kadar çok kişi belli bir ücret karşılığında istihdam edilmiştir. Aşağıdaki tablolarda Kanûnî Vakfiyesinde görev, yetki ve sorumlulukları bütün ayrıntıları ile belirtilen görevlilerin unvanı, sayısı ve günlük aldıkları ücretleri gösterilmiştir.

Süleymaniye Camii'ndeki Din Görevlileri				
Sıra	Görev Unvanı	Sayısı	Yevmiesi (Akçe)	Toplam
1	Vâiz	1	15	15
2	Hatip	1	30	30
3	İmam	2	10	20
4	Müezzin	24	5	120
5	Muvakkit	1	10	10
TOPLAM		29		195

Süleymaniye Camii'ndeki Dua ve Hatim Görevlileri

Sıra	Görev Unvanı	Sayısı	Yevmiyesi (Akçe)	Toplam
1	Devirhân	10	5+3	32
2	Meddah	1	6	6
3	Muarriif	1	6	6
4	Cüzhân	120	4+2	244
5	Müteferik-i Ecza	4	1	4
6	En'âmcı	41	3	123
7	Mühellil	20	3+2	41
8	Salavâthân	10	3+2	21
9	Musallâ	6	7	42
10	Yasinhân	1	6	6
11	Tebarekehân	1	5	5
12	Ammehân	1	4	4
TOPLAM		216		534

Süleymaniye Camii'nde Yardımcı Hizmetlerde Çalışanlar

Sıra	Görev Unvanı	Sayısı	Yevmiyesi (Akçe)	Toplam
1	Hafız-ı Mushaf	2	4	8
2	Buhurî	1	6	6
3	Kayyım	10	5	50
4	Noktacı	2	4+2	6
5	Siracî	8	5	40
6	Ferrâş	2	5	10
7	Kennâs	2	3	6
8	Bevvâb	2	3	6
9	İbrikci	1	3	3
10	Bağban	1	4	4
11	Nâzıru'l-cüdrân	1	3	3
TOPLAM		32		142

Külliyyede Verilen Din Hizmetleri

Vakfiyeden, camideki din görevlileri olan vâiz,⁴⁹ ha-tip⁵⁰ ve imamın⁵¹ özelliklerine çok dikkat edildiğini, tayinlerinin bu doğrultuda yapıldığını anlıyoruz.⁵² Bu görevlilerin yanında sayıları 24'ü bulan müezzinler⁵³ ile ezan vakitlerini tespit eden muvakkit⁵⁴ de camide din hizmetlerinin yürütülmesine büyük katkıda bulunmuşlardır.

Külliyyede sadece camide değil, onun yanında türbeler ve zaviyelerde de dinî hizmetler yapılmıştır. Hem vakfiye hem de muhasebe defterlerinde bunların görev, yetki ve sorumlulukları belirtilmiştir. Cami ve türbe görevlilerinin ücretleri vakıftan karşılanmıştır. 993/994-1585/1586

tarihli muhasebe defterine göre, caminin görevlileri sayısına Sultan Selim, Şehzade Mehmed ve Cihangir Camileri personeli de eklenmiş böylece sayı 303'e çıkmıştır. Süleymaniye Camii personeline günlük 875, vakıflara bağlı diğer camilerle beraber tüm personele 990 akçe ödenmiştir.⁵⁵ Türbelerde çalışanların sayısının bu deftere göre arttığını görmekteyiz. Vakfiyede türbe görevlileri 262⁵⁶ kişi olarak belirtilirken defterde bu sayı 270'e ulaşmıştır.⁵⁷

Dönemi itibariyle yüzlerce kişinin çalıştığı cami ve türbelerde günümüzde çok az kişinin istihdam edilmiştir. Günümüzde Süleymaniye Camii'ne Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından iki imam ile dört müezzin görevlendirilmiştir. Caminin temizlik işlerinin İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından yapılmaktadır.

Külliyyede Verilen Eğitim Hizmetleri

Külliye içerisinde en önemli hizmet ise eğitim hasında olmuştur. Kurulduğu günden itibaren Osmanlı medrese sisteminin en yüksek seviyesini temsil eden medreseler XIX. asra kadar aktif olarak fonksiyonunu devam ettirmiştir. Külliye içerisinde eğitim hizmetleri, dâruhadis ve tıp medresesi, sıbyan mektebi ile dört medresede verilmiştir. Bu personele günlük 720 ve yıllık 259.299 akçe ödendiği daha sonraki yıllara defterde bildirilmektedir.⁵⁸ Aşağıdaki tablolarda Süleymaniye Külliyesi'nin eğitim kurumlarında çalışanların görev, sayı ve yevmiyeleri verilmiştir.

Sıbyan Mektebi Görevlileri

Sıra	Görev Unvanı	Sayısı	Yevmiyesi (Akçe)	Toplam
1	Muallim	1	8	8
2	Halife	1	3	3
3	Ferrâş	1	2	2
TOPLAM		3		12

Sıbyan Mektebi Görevlileri

Sıra	Görev Unvanı	Sayısı	Yevmiyesi (Akçe)	Toplam
1	Müderriis	1	50	50
2	Muîd	1	5	5
3	Talebeler	15	2	30
4	Bevvâb	1	2	2
5	Ferrâş	1	2	2
6	Kennâs	1	2	2
7	Siracî	1	2	2
TOPLAM		21		93

Süleymaniye Evvel, Sâni, Sâlis ve Rabî' Medreseleri Görevlileri

Sıra	Görev Unvanı	Sayısı	Yevmiyesi (Akçe)	Toplam
1	Müderriis	4	60	240
2	Muîd	4	5	20
3	Talebeler	60	2	120
4	Bevvâb	4	2	8
5	Ferrâş	4	2	8
6	Kennâs	4	2	8
7	Siracî	4	2	8
TOPLAM		84		412

Süleymaniye Tıp Medresesi Görevlileri

Sıra	Görev Unvanı	Sayısı	Yevmiyesi (Akçe)	Toplam
1	Müderriis	1	20	20
2	Danışmend	8	2	16
3	Bevvâb	1	2	2
4	Ferrâş	1	2	2
5	Noktacı	1	3	3
TOPLAM		12		43

Tablolarda verilen bilgilere bakıldığında külliye içerisinde dönemi itibariyle ilköğretimden yüksek lisansa kadar sistemli, planlı ve programlı bir eğitim verildiği ortaya çıkmaktadır. Bu eğitimin en dikkat çekici yönü de tamamen ücretsiz yapılması ve hatta öğrencilere günlük burs verilmesidir.⁵⁹

Süleymaniye Medreseleri'nin idarî yönetimi, vâkıfın vakfiyede belirlediği şartlar ve akademik yönetimi de günün şartlarına göre çıkarılan ilmiye kanunnameleriyle sağlamıştır.⁶⁰ İdarî yönetimi, vakfın genel müdürü olan mütevellî, akademik yönetimi ise müderriis tarafından yapılmıştır. Mütevellî, yönetimle ilgili yaptığı icraatlarında sadrazama, müderriis ise şeyhülislâma karşı sorumlu tutulmuştur.⁶¹

Süleymaniye Medreseleri'nde ilköğretimden⁶² günümüz anlamıyla yüksek lisans seviyesine kadar eğitim verilmektedir. Buna göre; kimsesiz fakir çocuklar için sıbyan mektebi inşa edilmiş ve lisans eğitimi veren medreselerin yanında onlara öğrenci yetiştirmek için de meslek yüksek okulları mesabesinde medreseler de yapılmıştır. Ayrıca yüksek lisans eğitimi veren medrese dahî bulunmaktaydı.⁶³

Süleymaniye Medreseleri'nde eğitimin devam etmesi için görev, yetki ve sorumlulukları, vakfiye ve

kanunnâmelerde belirlenen müderriisler ile muîdler görevlendirilmiştir. Özellikle alanında otorite olan, verimli ve liyâkatli öğretim elemanlarını medreselere kazandırmak için hiçbir fedakârlıktan kaçınılmamıştır. Bundan dolayı Süleymaniye Medreseleri'nde görev alan müderriisler dönemin en seçkin eğitim ve bilim adamlarıydı. Öğretim görevlileri, dânişmend denilen "tedris, iftâ ve kaza" görevlerinde bulunacak olan elemanları yetiştirmişlerdir. Vakfiyede öğrencilerin sayıları sınırlı tutulmuş⁶⁴ ve medreselerin hukukî düzenlemelere göre idare edildiği dönemlerde, bu kurala uyulmuştur. Medreselere alınacak öğrencilerin genellikle 14 yaşından küçük ve 30 yaşından büyük olmasına dikkat edilmiştir.⁶⁵ Öğrencilerin derslere devamlarına âzamî dikkat edilerek, devam etmeyen öğrencilere maddî ve psikolojik yaptırımlar uygulanmıştır.⁶⁶

Süleymaniye Medreseleri'nde eğitim haftanın dört günü devam etmiş ve Salı, Perşembe ve Cuma günleri tatil olmuştur.⁶⁷ Eğitim kitap geçme sistemine göre yapılmaktaydı. Süleymaniye Medreseleri'nde İslâm'da dört temel ilim kabul edilen tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm merkezli eğitim verilmiştir.⁶⁸ Bunların dışında, mevcut temel ilimleri daha iyi anlamak için yardımcı ilimler okutulmuştur.

Külliyyede Verilen Sağlık Hizmetleri ve Sosyal Hizmetler

Külliyyede sağlık hizmetleri dâruşşifâda verilmiş ve din, mezhep, dil ve renk ayrımı yapılmadan ifâ edilmiş ve masraflar da karşılık beklenmeden Kanûnî'nin yaptığı vakıflar tarafından karşılanmıştır.⁶⁹

Süleymaniye Külliyesi bünyesinde tıp eğitimi ile sağlık hizmetleri birlikte verilmiştir. Sağlık hizmetleri ile beraber İstanbul'da tıp eğitimi veren ilk medrese de yine Süleymaniye Külliyesi'nde açılmıştır. Açılışından itibaren de tıp medresesi hem sarayın hem halkın sağlık problemlerini çözmek için eleman yetiştirmiştir. Yine bunların yanında İstanbul'un ilaç ihtiyacını karşılayacak olan bir dâruşşifâ kurulmuştur.⁷⁰ Burada yapılan ilaçlar hem dâruşşifâlara hem de diğer sağlık kurumlarına gönderilmiştir.

Dâruşşifâda Kanûnî Vakfiyesi'ne göre çok sayıda personel istihdâm edilmiş ve bunların görev, yetki ve sorumlulukları vâkıfın şartı olarak ayrı ayrı belirtilmiştir. Aşağıdaki tablolarda dâruşşifâ görevlilerinin görev, sayı ve yevmiyeleri verilmiştir.

Dâruşşifâda Çalışan Sağlık Görevlileri				
Sıra	Görev Unvanı	Sayısı	Yevmiyesi (Akçe)	Toplam
1	Tabib-i Evvel	1	30	30
2	Tabib-i Sâni	1	15	15
3	Tabib-i Sâlis	1	10	10
4	Kehhâl-i Evvel	1	6	6
5	Kehhâl-i Sâni	1	3	3
6	Cerrâh-ı Evvel	1	6	6
7	Cerrâh-ı Sâni	1	3	3
TOPLAM		7		73

Dâruşşifâ Mutfağında Çalışan Görevliler				
Sıra	Görev Unvanı	Sayısı	Yevmiyesi (Akçe)	Toplam
1	Tabbah-Etîme	2	3	6
2	Kâse-keş	1	3	3
3	Kayyim	4	3	12
4	Kılarcı	1	4	4
5	Vekil-i Harç	1	4	4
6	Katib	1	5	5
7	Bevvâb	1	3	3
8	Ferraş	2	3	6
9	Âbrizî	4	3	12
10	Cameşûy	2	3	6
11	Dellak	1	3	3
TOPLAM		20		64

Külliyeye içerisinde tıp talebelerinin teorik eğitimi medresede yapılırken, uygulamalar dâruşşifâda gerçekleştirilmiştir. Dâruşşifâ, içinde yönetim ve sağlık personeli, hastalar için odalar, akıl hastaları için asabiye servisi, çalışanlar ve hastalar için ayrı fırın, kiler ve mutfak ile eczane bulunan, günümüz ifadesiyle tam teşekküllü bir hastane idi.⁷¹ Bu kurumda dâhiliye servisinde üç tabip,⁷² göz hastalıkları servisi için iki kehhâl⁷³ ve hariciye servisi için de iki cerrah⁷⁴ vazife yapmıştır. Ayrıca eczacılık görevi yapan personel ile yardımcı hizmetlerde çalışan elemanlar da görev almıştır.⁷⁵ Dâruşşifâda sağlık personelinin en basit hizmetliye kadar çalışanların seçimine çok büyük önem verilmiştir. Hastalara şefkat merhamet ve sevgiyle muamele etmeleri özellikle vurgulanmıştır.

Külliyeye bünyesinde bulunan imarethanede de fakirlere, kimsesizlere, misafirlere ve külliye personeline karşılık beklemeden günde iki öğün yemek verilmiştir. Dolayısıyla bugün sosyal devletin yaptığı birçok hiz-

metlerden birisi de Süleymaniye Külliyesi bünyesinde bulunan imaret kurumu tarafından ücretsiz verilmiş ve bunun karşılığında masraflar vakıflar tarafından karşılanmıştır. Aşağıdaki tablolarda imarete yönetici ve diğer görevlilerin görev, sayı ve yevmiyeleri ayrıntıları ile verilmiştir.

Süleymaniye Külliyesi İmaretinin İdarî Görevlileri				
Sıra	Görev Unvanı	Sayısı	Yevmiyesi (Akçe)	Toplam
1	Şeyh	1	20	20
2	Vekil-i Harç	1	5	5
3	Kılâr Kâtibi	1	6	6
4	Kılârcı	1	5	5
TOPLAM		4		36

Vakfiyeye ve daha sonraki döneme ait bir muhasebe defterine göre külliye içerisinde dönemi itibariyle geniş çaplı ve karşılık beklemeden Allah rızasını ön planda tutan bir anlayışla sosyal hizmetin verildiği görülmektedir. İslâm dünyasının birçok şehrinde olan imaretle hizmet etme anlayışını Süleymaniye Külliyesi'nde daha sistemli, programlı ve profesyonelce verildiği eldeki mevcut kaynaklardan öğreniyoruz

Kanûnî Vakfiyesi, Süleymaniye Külliyesi ve Süleymaniye Camii hem mimarî hem de hizmet anlayışı açısından çağını aşan ve hatta o zamanda mimarî kültürel yönlerden Avrupa'ya da örnek olan yapılar topluluğu olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin, bütün kurum ve kuruluşlarıyla yeni gelişmeleri takip etmemesi üzerine kurdukları müesseseler zamanın ilerlemesiyle çağın gerisinde kalmıştır. Devletin her alanda geliştiği dönemlerde Kanûnî'nin inşâ ettirdiği yapılarda dinî, sosyal eğitim ve sağlık hizmetleri XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu kurumları oluşturan yapıların birçoğu günümüzde varlığını devam ettirmektedir. Bu yapılar tarihî miras olmasının yanında başta Süleymaniye Camii olmak üzere türbeler, medreseler ve diğer binalar mimarî özellikleri ile araştırmacıların cazibe odağı olarak hâlâ ayakta durmaktadır. Bu eserler muazzam bir mimarî özelliğe sahip olması ve yapı tekniği sayesinde uzun zaman geçmesine ve depremlerin sık yaşandığı bir olmasına rağmen hâlâ ayakta olması onların UNESCO tarafından dünya kültür mirasından kabul edilerek koruma altına alınmasına vesile olmuştur. ■

D İ P N O T L A R

- Bkz. Kanûnî Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), D. 1390, (Kasa 135, Yeni Tasnif 52), s. 8; Bu vakfiye Kanûnî Sultan Süleyman'ın Süleymaniye Külliyesi ile İstanbul ve civarındaki hayır kurumlarına aittir. Vakfiyenin değerlendirilmesi için bkz; Yasin Yılmaz, Kanûnî Vakfiyesi ve Süleymaniye Külliyesi, VGM Yay. Ankara 2008.
- Vakfiye, s. 27-28.
- Vakfiye, 28-31.
- Vakfiye, s. 32-56.
- Vakfiye, s. 181-183.
- Vakfiye, s. 191-193.
- Vakfiye, s. 198-199.
- Mustafa Cezar, "Mimar Sinan'ın Çalışmalarının Klasik İmar sistemi Açısından Analizi", Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı, İstanbul 1988, s. 60.
- Doğan Kuban, "Süleymaniye Külliyesi", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul 1994, c. VII, s. 96.
- Vakfiye, s. 9; B. Yediyıldız, "Hayrat Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler", TKA, Ercüment Kuran'a Armağan, Ankara 1989, s. 277-284.
- Vakfiye, s. 12.
- Vakfiye, s. 12.
- Ahmed Cevded Paşa, Tarih-i Cevdet, İstanbul 1993, c. I, s. 103.
- Fahri Unan, Kuruluşundan Günümüze Kadar Fatih Külliyesi, Ankara 1993, s. 4.
- Osmanlılar'da yapı organizasyonlarının teşekkülü ve işleyişleri hakkında geniş bilgi için bkz: Abdülkadir Dündar, Arşivlerdeki Plân ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII ve XIX. Yüzyıl), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 7-95.
- Bkz. Şemseddin Mehmed, Süleymannâme, TSMA, H. 1340, vr. 154b; Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, Süleymannâme, Bulak, Mısır 1248, s. 196; a. mlf. Ravzatü'l-ebâr, Bulak, Mısır 1285, s. 434.
- Celâl-zâde Mustafa, Tabakâtü'l-memâlik ve derecâtü'l-mesalik, Süleymaniye Ktp., Fâtih, Nr. 4422, vr. 424b.
- Konuyla ilgili bkz; Kanûnî Vakfiyesi ve Yılmaz, age.
- BOA, MAD, 1954, s. 8; Ayrıca defterin iktisadî analizi için bkz; Ömer Lütfi Barkan, "Süleymaniye Camii ve İmaret Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994-1585/1586", VD, Ankara 1977.
- BOA, MAD, 1954, s. 8; Yılmaz, age, s. 82.
- Fahri Akozan, "Süleymaniye-Fatih Külliyesi", Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı, İstanbul 1988, s.17.
- Vakfiye; s. 33-34.
- Eksedra: Yarım daire planlı, kubbe örtülü ve kendisinden daha geniş bir mekâna eklenendirilen mimarî bir mekân unsuruna verilen addır.
- Sahnın: Camilerde özellikle de merkezî planlı Osmanlı camilerinde, ana kubbenin altında kalan asil ibadet mekânıdır. Buna bitişik olup yan kubbelerin altında yer alan kesime ise yan sahn denilir.
- Abtullah Kuran, Mimar Sinan, Hürriyet Yay. İstanbul 1980, s. 84.
- Kuban, agm., s. 99.
- Bu konuda bkz; Ahmed Refik; Âlimler ve Sanatkârlar, Ankara 1980, s. 15; Nusret Çam, İslâm'da Sanat ve Sanatta İslâm, Akçağ Yay. Ankara 1997, s. 136.
- Kontfor: Yatay ya da eğimli olarak gelen yüklere karşı, duvarların dışı doğru açılmasının önlemek amacıyla, duvar yüzeyine bitişik olarak inşa edilen kalın ayak ya da destek.
- Hulusi Güngör, "Mimar Koca Sinan'ın Üç Büyük Camiinde Mekân-Strüktür İlişkisi", Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı, s.136-142.
- Süleyman Mollaibrahimoğlu, Muhteşem Süleymaniye, İstanbul 1991, s. 46.
- Mollaibrahimoğlu, age., s. 47.
- Nür, 24/ 35; Yunus, 10/5; Zümer, 39/69; Arâf, 7/31; Cin, 72/18.
- Fâtır, 35/41; Bakara, 2/115; Âl-i İmrân, 3/200; Ankebût, 29/45; En'âm, 6/102.
- Vakfiye; s. 34.
- Stalaktit: Mukarnas da denilen ve yanyana ve üst üste yerleşen prizmatik unsurların dışı

- doğru derece derece taşarak, genellikle, simetrik bir düzen içinde dizildiği üç boyutlu bir mimarî bezeme unsuru ve yapıdır. Yalnız İslâm ülkelerinde uygulanan mukarnasın örneklerine sütun başlıklarında, taç kapılarda, geçiş unsurlarında ve nişlerde rastlanır.
- Kuran, age., s. 87.
- Evliya Çelebi, Seyahatname, İstanbul 1314, c. I, s. 105; Mollaibrahimoğlu, s. 33.
- Evliya Çelebi; age., s. 157.
- Evliya Çelebi, age, s. 106.
- Evliya Çelebi, age., s. 102.
- Vakfiye; s. 159.
- Evliya Çelebi, age., 102.
- Maksûre: Camide hükümdarın namaz kıldığı ve genel kullanım alanından parmaklık ya da kafesle ayrılmış, zeminden yüksek kesime verilen addır. Burası mihrabın önünde yer alabilir, üst örtüsü bir mihrap önü kubbesiyle belirginleştirilerek caminin ana taşıyıcısı sisteminden farklı biçimde ele alınabilir. Anadolu-Türk mimarisinde maksûre görülmez. Osmanlı selâtin camilerinde bu görevi hünkâr mahfilleri yapmıştır.
- Kuban, agm., s. 99.
- Enver Tokay, İstanbul Şadırvanları, İstanbul 1951, s. 14-15; Tanju Cantay, "Süleymaniye Camii Şadırvanı", Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 1984, s. 10-11, 20-21; K. Çeçen, Süleymaniye Suyolları, İstanbul 1986, s. 84-89.
- Kuban, agm., s. 100.
- Kuban, agm., s. 100; Mutbul Kayılı, "Mimar Sinan'ın Camilerindeki Akustik Verilerin Değerlendirilmesi", Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, VGM, Yayını, İstanbul 1988, s. 545.
- Kayılı, agm. s. 545.
- Vakfiye, s. 89-90.
- Vakfiye, s. 90-91.
- Vakfiye, s. 91-92.
- Ayrıntılı bilgi için bkz; Yılmaz, age, s. 139-142.
- Vakfiye, s. 92-93.
- Vakfiye, s. 98.
- BOA, MAD, 1954, s. 9-10.
- Vakfiye, s. 169-177.
- BOA, MAD, 1954, s. 10-11.
- BOA, MAD, 1954, s. 9; Yılmaz, age, s. 83.
- Bkz; Vakfiye ve Yılmaz, age, s. 198-298.
- Kanunname-i Ehl-i İlim, TSMA, R. 1935, vr. 94b-95b; Kanunname-i Sultan Süleyman Han, Bayezid Ktp., Veliyüddin Efendi, Nr. 1970, vr. 122b-123b.
- Vakfiye, s. 75, 116-118, 200-201; TSMA, R. 1935, vr. 94b-95b; Veliyüddin Efendi, Nr. 1970, vr. 122b-123b.
- Vakfiye, s. 47, 115-116.
- Vakfiye, s. 84-85.
- Vakfiyede her medreseye alınacak öğrenci sayısı belirtilmiştir. Bkz; Vakfiye, s. 84.
- Veliyüddin Efendi, Nr. 1970, vr. 122b-123b; Kanunnâme, Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi, Nr. 1004, vr. 69b-71a.
- Vakfiye, s. 88; Veliyüddin Efendi, Nr. 1970, vr. 122b-123b.
- Vakfiye, s. 80-81; Celâl-zâde, age, vr. 428a; Kavanin-i Örfiye-i Osmanî, "Kanunu Talebe-i Ulum", Süleymaniye Ktp. Es'âd Efendi, Nr. 2362, vr. 49b.
- Vakfiye, s. 208-216.
- Vakfiye, s. 150; Celâl-zâde, age.,vr. 430ab.
- Vakfiye, s. 143.
- Vakfiye, s. 50, 147; Celâl-zâde, age., vr. 430a.
- Vakfiye, s. 141.
- Vakfiye, s. 141-142.
- Vakfiye, s. 142.
- Vakfiye, s. 143-147.